

Осередок історичної науки в Єрусалимі

У 1992 р. відзначив своє 35-річчя Центр по дослідженню та документації східноєвропейського єврейства при Єврейському університеті в Єрусалимі. У зв'язку з цим ми звернулися до керівника цієї установи професора М. Альтшулера з проханням розповісти про її роботу. Інтерв'ю з ним покладено в основу даного повідомлення.

Центр засновано в 1957 р., коли під час «відлиги», що почалася після XX з'їзду КПРС, з'явилася можливість зайнятися дослідженням життя та історії євреїв СРСР і країн Східної Європи. Створення Центру саме в цей період пов'язувалося не лише з тим, що стала доступною інформація про становище євреїв у цих країнах, а й із сподіваннями на масову репатріацію євреїв з радянських республік до Ізраїлю. Безпосередніми організаторами Центру стали відомий політичний діяч, почесний доктор філософії Ш. Авігур, професори І. Гальперін, Х. Шмерук, Ш. Етінгер.

Особливу увагу намічалось приділити історії радянського єврейства, яке зазнало багато лиха під час німецько-фашистської окупації та культивованого Сталіним державного антисемітизму. Вже 1958 р. в Центрі почав працювати перший у світі науковий семінар з цієї проблеми.

Багато зусиль докладалося для створення джерельної бази наукових досліджень — адже не існувало навіть книжкових і газетних й журнальних фондів. Студенти Єврейського університету, серед яких були і відомі нині вчені — науковий керівник Центру професор М. Альтшулер, професор Беер-Шевського університету Б. Пінкус, — добирали книги в установах, приватних збірках тощо. Так Центр почав створювати власну бібліотеку. Якщо не було можливості дістати потрібні книжки, замовляли мікрофільми. Було налагоджено книгообмін з 10 бібліотеками в СРСР, зокрема з Центральною науковою бібліотекою АН України в Києві. Вони постачали Центр не лише книгами, а й періодичними виданнями (газетами й журналами); деякі матеріали, зокрема радянські газети за 20-і роки, надав цій установі Гарвардський університет (США). У свою чергу, з Єрусалима надсилалися до Москви, Ленінграда, Києва книги, що видавалися в Ізраїлі. На жаль, це спілкування припинилося в 1967 році після того, як уряд СРСР розірвав дипломатичні відносини з Ізраїлем. На сучасному етапі книгообмін не лише поновився, а й набув значно ширших масштабів.

Нині бібліотека Центру — унікальна книгозбірня, що налічує понад 50 тис. томів та сотні річних комплектів періодики кількома мовами (іврит, ідиш, російська, українська, білоруська, англійська, німецька та ін.).

З відродженням незалежної єврейської преси в СРСР (СНД) Центр доклав максимум зусиль для створення фонду сучасної єврейської періодики як важливого документа переломної епохи в житті єврейства, що перестає бути радянським.

Паралельно із створенням бібліотеки організатори Центру почали формувати й архів, який спочатку містив нечисленні й розрізнені документи, що різними шляхами потрапляли з СРСР і країн Східної Європи. Це листи, мемуари, фотографії тощо. Багато з них спростовують версію про «євреїв мовчання». Вони свідчать про те,

що наклепи на єврейський народ зустрічали опір серед його представників навіть у часи сталінського режиму.

Обстоювання своєї людської та національної гідності, боротьба за право жити в своїй державі, зберігати рідну мову й культуру — ось основний зміст документів, що становлять фонд Єврейського самвидаву. Значне місце у фонді посідають документи, пов'язані з дослідницькими проектами про єврейські політичні організації, соціодемографію й етнографію євреїв, про євреїв-землеробів (є, зокрема, матеріали про перші єврейські колгоспи в Україні; про євреїв-агрономів тощо), єврейську освіту, релігію, проблеми національної свідомості, антисемітизм і протидію йому.

З відкриттям архівів в СРСР (СНД) почалося продуктивне співробітництво з деякими з них, у тому числі з архівами України. Нині це один з пріоритетних напрямів роботи Центру, архів якого налічує близько 1400 одиниць зберігання.

Таким чином, основним завданням Центру з початку його діяльності стало саме створення джерельної бази, без якої було неможливо розгорнути як дослідну, так і викладацьку роботу.

Поряд з формуванням бібліотечних фондів та архіву розпочалася розробка наукової бібліографії, зокрема бібліографії радянської періодики. Згодом ця робота набула значного розвитку. Досить згадати фундаментальні покажчики виданої в СРСР літератури: «Єврейські публікації в Радянському Союзі, 1917—1960» (ідиш, ідиш, 1961, під ред. Х. Шмерука), «Російські публікації про євреїв та іудаїзм у Радянському Союзі» (1970, під ред. М. Альтшулера). Щодо літератури, виданої в інших країнах, вийшли такі праці: «Євреї й іудаїзм у східноєвропейських публікаціях 1945—1970» в трьох томах (Угорщина, Румунія, Чехословаччина, 1972—1973, під ред. Б. Пінкуса), «Радянське єврейство в дзеркалі єврейської преси у Польщі, 1945—1970» (ідиш, 1975, під ред. М. Альтшулера), «Бібліографія публікацій на івриті й ідиші в Польщі з 1944 р.» (1987, під ред. Я. Кельмана).

Ще в 1962 р. розпочато багатосерійне видання під загальною назвою «Євреї та єврейський народ». Це насамперед збірники матеріалів з радянської преси російською, українською, білоруською, польською мовами, що являють собою систематичне й найбільш повне зібрання матеріалів з газет і журналів про євреїв Радянського Союзу. Загалом вийшло друком 124 томи зазначених збірників (під редакцією Я. Інгермана та С. Іцікас), що вмщують матеріали за 1960—1988 рр.

До збірників включено статті, повідомлення, кореспонденції та інші матеріали з багатьох газет і журналів, що виходили на терені СРСР, зокрема України («Комсомольское знамя», «Літературна Україна», «Правда України», «Рабочая газета», «Радянська Україна», «Вісті з України», «Всесвіт», «Жовтень», «Комуніст України», «Перець», «Радуга», «Український історичний журнал», «Вечірній Київ», «Вечерня Одесса» та ін.).

Упорядники збірників вважали своїм завданням не лише створити документальну основу для дослідників національного питання в СРСР, а й дати їм можливість зрозуміти, яке уявлення про євреїв, їхню релігію, історію, культуру тощо одержить читач з офіційних радянських джерел.

Про масштаби тематичного охоплення можна зробити висновок хоча б з переліку розділів згаданих збірок. Це — єврейський національний рух, сіонізм й Ізраїль; релігія, історія та культура єврейського народу; роль євреїв в історії та культурі інших народів; євреї в сучасному суспільстві; вибори, нагороди, призначення; євреї в літературі та мистецтві; євреї в науці та техніці; злочиння нацистів й опір; бібліографія. На жаль, назви розділів не завжди адекватно

відбивають їхній зміст, оскільки в умовах радянської дійсності згадана у назвах тематика часто або зовсім не висвітлювалася, або фальсифікувалася. Цікаво, що ці збірки містять відомості не лише про єврейський народ взагалі, а й про окремих осіб.

Значний інтерес становлять 3 томи (7 книжок) ретроспективної збірки матеріалів з радянської преси «Євреї й єврейський народ, 1948—1953 рр.» (під редакцією Б. Пінкуса), присвячені чи не найтяжчому для радянських євреїв повоєнному періоду, коли офіційний, державний антисемітизм досяг апогею. Це були роки боротьби з «космополітизмом», «антисіоністських» судових процесів, «справи лікарів» тощо.

На жаль, у розпорядженні упорядників збірки були на той час (1973 р.) лише 45 газет і 10 журналів за 1948—1953 рр., включаючи академічні видання типу «Исторического архива», «Вопросов экономики». Україна була представлена щоденною «Правдой Украины» та кількома статтями з «Литературной газеты». Проте й цього виявилось достатньо, щоб відтворити ганебну атмосферу войовничого антисемітизму сталінської доби.

Надзвичайно цінним документальним джерелом є збірки неофіційних, не опублікованих у радянській пресі матеріалів з єврейської тематики. Це насамперед 27 томів із серії «Єврейський самвидав», які включають рукописні видання і журнали, що виходили й розповсюджувалися нелегально на території СРСР. У них розглядаються проблеми радянського єврейства, показане дійсне становище євреїв у Радянському Союзі, викрито факти дискримінації їх у різних галузях суспільного життя, висвітлено історію єврейського народу, духовні процеси, що відбувалися в його середовищі в радянські часи, приділено значну увагу питанням формування його національної самосвідомості, боротьбі за вільний виїзд до Ізраїлю тощо. В цих книгах можна зустріти не лише документальні матеріали та статті з питань іудаїзму та історії єврейської культури, а й художні твори, зокрема поезію.

Перший збірник, що вийшов друком у 1974 р., вміщує матеріали ризьких рукописних збірок «Ітон», присвячених відродженню єврейської культури; останній, 27-й (1992 р.), — «Ленінградського єврейського альманаху».

Привертають увагу, зокрема, томи, де надруковано 20 випусків журналу «Євреї в СРСР», що виходив у Москві в 1972—1979 рр. і містив матеріали з історії, культури та проблем євреїв Радянського Союзу. Варто згадати й 15-й том «Самвидаву» (1978 р.), в якому опубліковано матеріали, пов'язані з симпозиумом «Єврейська культура в Радянському Союзі. Становище. Перспективи», що мав відбутися в Москві в грудні 1976 р., але був заборонений. Книга складається з двох частин. У першій під красномовною назвою «Біла книга про симпозиум» зібрано документи про його підготовку, про підступну діяльність КДБ, спрямовану на зрив симпозиуму, зокрема самочинні арешти, обшуки його учасників тощо, здійснювані всупереч Хельсінської угоди про права людини та Конституції СРСР. Друга частина вміщує значну частину доповідей, що їх планувалося виголосити на симпозиумі.

Окремі збірки «Самвидаву» присвячені участі євреїв у Великій Вітчизняній війні: «Євреї у війні проти гітлерівської Німеччини» (т. 9) та «Нариси про євреїв — Героїв Радянського Союзу» (т. 14, Одеса, 1971—1973 рр.). Обидві збірки уклав Г. Шапіро. В першій з них вміщено списки євреїв — Героїв Радянського Союзу та генералів Радянської Армії, в другій — нариси та біографічні довідки про них, у тому числі 40 уродженців України.

В серії «Єврейський самвидав» є чимало матеріалів, що зацікавлять істориків, зокрема вчених України. Так, у т. 26, виданому в

1992 р., це статті Л. Сегала «Погроми та єврейська самооборона (1881—1906 роки)», Ф. Нуліна «Євреї—в'язні Шліссельбургу» та «Євреї в Петропавлівській фортеці», М. Сальмана «Євреї Польщі та Литви: динаміка чисельності населення в XV—XVIII сторіччях», розділи з книги Л. Прайсмана «Євреї та російський ліберальний рух».

В серії «Євреї та єврейський народ» вийшли й десять томів «Петиції, листи і звернення євреїв СРСР» за 1968—1978 рр. Вони містять індивідуальні та колективні листи, заяви та звернення активістів єврейського національного руху до урядових установ, окремих представників влади, громадських та наукових організацій СРСР і зарубіжних країн, до Організації Об'єднаних Націй, а також до світової громадської думки. Звичайно, ці документи радянському читачеві не були відомі. Вони здебільшого публікувалися на Заході. Їх автори обстоюють право єврейського народу на еміграцію з СРСР, на вільний розвиток національної культури, на відродження національного життя тощо.

Є тут і матеріали з України, такі, наприклад, як звернення групи київських євреїв до світової громадськості у зв'язку з арештом правозахисника Б. Кочубієвського (березень 1969 р.), звернення вінничан М. Магера та Б. Деховича до учасників наради в Хельсінкі й єврейських громад світу про репресії щодо бажаних виїхати до Ізраїлю (11 травня 1976р.), звернення групи євреїв Києва до людей доброї волі (25 березня 1976 р.), до сесії Верховної Ради СРСР (26 червня 1977 р.), звернення групи київських євреїв до колишніх киян—громадян Ізраїлю у зв'язку з 35-річчям трагедії Бабиного Яру (29 вересня 1976 р.), заява 11 киян у ЦК КП України з протестом проти заборони покладання вінків з написом «євреї» біля пам'ятника в Бабиному Ярі (29 вересня 1977 р.) тощо.

До названої серії входить ще кілька цікавих видань, що в тій чи іншій формі відтворюють історію радянського єврейства повоєнного періоду. Варто передусім згадати три томи матеріалів під редакцією А. Рожанського про антиєврейські судові процеси 1968—1975 рр.: обвинувальні висновки, вирoki, ордери на арешт, протоколи обшуку, а також відгуки радянської преси та стенограми деяких судових засідань, що їх зробили безпосередньо в залах судів родичі чи друзі обвинувачених. Кваліфіковані коментарі до документів розкривають грубі порушення правових і процесуальних норм.

Звичайно, й тут є матеріали з України, наприклад, про судовий процес Бориса Кочубієвського, звинуваченого в сionістській пропаганді, що проходив 1969 р. в Києві, процеси Лілії Онтман (Чернівці, 1970 р.), Рейзи Палатник (Одеса, 1971 р.), яких обвинувачували в контрреволюційній агітації.

Крім того, Центр видав кілька документальних збірок, зокрема Я. Леваві «Єврейська колонізація в Біробіджані» (іврит, 1965), «Листи єврейських радянських письменників до ізраїльських письменників» (ідиш, упорядники Є. Ліфшиць і М. Альтшулер, 1980), «Арабо-ізраїльський конфлікт в радянській карикатурі» (англ., упорядник І. Нир, 1976), «Максим Горький. З літературної спадщини. Горький і єврейське питання» (російська, 1986, упорядники М. Агурський і М. Шкловська).

Ці збірники—результат досконалої дослідної роботи. Зразком її можна вважати і книги А. Грінбаума «Єврейські науково-дослідні заклади в Радянському Союзі, 1918—1953» (англ., 1978), Д. Кауфман «Менделе Мойхер Сфорім в СРСР, 1917—1948» (дослідження, критика, листи; іврит, 1975).

Однією з форм дослідної роботи Центру були багатопланові комплексні проекти. До них, зокрема, відноситься вивчення процесів пробудження національної свідомості євреїв СРСР у 70-і рр. Це до-

слідження здійснювалося об'єднаними зусиллями ізраїльських фахівців (проф. Я. Рої, проф. М. Альтшулер, д-р Й. Гольдштейн, д-р Е. Лешем та ін.) та фахівців-репатріантів (І. Авербух, С. Іцкіас, д-р С. Гофман, д-р Л. Димерська-Цігельман та ін.). Наукове керівництво здійснював відомий і в Україні історик Ш. Етінгер. Він був також ініціатором і керівником ґрунтовного дослідження радянського антисемітизму. Серед провідних виконавців цього проекту можна відзначити й репатріантів з Києва: М. Каганську, Н. Прат та ін.

Результати досліджень з радянського антисемітизму публікуються у спеціальній серії, що видається англійською мовою (перший том вийшов також російською). Побачили світ три томи наукових праць під загальною назвою «Антисемітизм у Радянському Союзі. Його коріння та наслідки» (під редакцією Ш. Етінгера).

Центр має свій друкований орган — журнал «Євреї та єврейська тематика в Радянському Союзі та Східній Європі», який виходить три рази на рік англійською мовою. Спочатку, в 1985—1988 рр., він видавався як «Бюлетень» Центру паралельно російською та англійською мовами. Загалом вийшло 19 номерів. З 1993 р. журнал має назву «Євреї в Східній Європі». У журналі такі рубрики — «Статті», «Документи та свідчення», «Огляди та бібліографія», «Наукове життя».

Вміщені в журналі статті свідчать про напрями науково-дослідної діяльності Центру. Так, у перших номерах (№№ 1—8, 1985—1988) переважають матеріали, присвячені аналізу радянського антисемітизму (М. Хейфець «Антисемітизм націонал-державників»; М. Каганська «Велесова книга: історія фальсифікації»; Н. Прат «Екологія, ідеологія, антисемітизм»; Л. Димерська-Цігельман «Лев Корнеєв як феномен радянського антисемітизму 70—80-х рр.», «Антисемітизм і протидія йому в контексті ідеологічної боротьби в СРСР»). Згодом тематичний діапазон публікацій значно розширюється. Змінам у становищі радянського єврейства за часів перебудови присвячені статті М. Альтшулера, Т. Фрідгута. Демографічні проблеми радянського єврейства розглядаються в статтях М. Альтшулера, С. Дела-Пергола, Й. Флоресхайма, М. Тольця, В. Константинова, Д. Харува. Процес повернення до релігії досліджується в статтях Б. Пінкуса та К. Лур'є. Про історію Петроградської єврейської громади написав М. Бейзер.

Варто назвати й кілька опублікованих у журналі бібліографічних покажчиків. Це — «Список книжкових публікацій антиіудаїстської й антисіоністської спрямованості, що вийшли у видавництвах УРСР у 1960—1984 рр.» (склала Н. Бібічкова, М. Кіпніс, № 2), «Радянські наукові публікації з древньої історії єврейського народу» (Д. Харув; 1987, № 6); «Сучасні єврейські періодичні видання в СРСР» (М. Бейзер; 1990, № 2), «Російськомовні радянські книжки проти антисемітизму, 1925—1934: Анотована бібліографія» (М. Кіпніс; 1992, № 1).

Журнал має справді міжнародну аудиторію. Його передплачують і читають й за межами Ізраїлю: в США, країнах Європи, республіках СНД тощо. Є серед авторів зарубіжні вчені з Канади, Польщі, Росії, Білорусі, Узбекистана, України, зокрема кияни Є. Головаха, Н. Паніна, Л. Фінберг.

Чимало сторінок журналу присвячено історії та сучасним проблемам євреїв України. Зокрема, привертають увагу такі публікації, як аналіз матеріалів київської конференції з українсько-єврейських відносин (червень 1991 р.), статті Є. Головахи та Н. Паніної «Міжетнічні відносини та етнічна толерантність в Україні» (1991, № 1), «Єврейська культурна діяльність в Україні: громадська думка та ставлення місцевої влади» (1992, № 2), розгорнута рецензія Ш. Редліха на видану в Канаді книгу П. Поточного та Г. Астер «Українсь-

ко-єврейські відносини в історичній перспективі» (1990, № 1) та його ж стаття «Кримська справа» (1990, № 2), стаття М. Мінца «Набір євреїв до українських національних частин в 1917, як це відбито в документах Тимчасової єврейської національної ради» (1990, № 2).

Про українські справи йдеться і в повідомленнях про візит до Центру київського письменника-журналіста О. Бураковського, який виступив тут з доповіддю на тему «Демократизація й єврейське питання в Україні» (1990, № 3), в інформації Л. Фінберга «Перша конференція єврейських організацій в Україні: соціологічна характеристика учасників» (1991, № 1).

За час свого існування Центр організував чимало наукових конференцій, семінарів, симпозіумів з досліджуваної тематики. Можна назвати хоча б симпозіум пам'яті Ш. Авігура на тему «Ідеологічна ситуація в СРСР (1985—1987 рр.) та єврейське питання» (1987 р.), семінар «Становище євреїв в СРСР і абсорбція радянських емігрантів-євреїв в Ізраїлі» (1990 р.), конференцію, присвячену 100-річчю з дня народження С. Міхоелса (1990 р.), 3-й науковий ізраїльсько-канадсько-радянський колоквиум з єврейських проблем (сутність сучасного сїонізму, демографічні проблеми, євреї та інонаціональне оточення, еміграція й абсорбція, єврейська культура та ін.; перші два відбулися раніше в Канаді та СРСР). Науковці Центру також брали участь у ряді міжнародних форумів, що збиралися як в Ізраїлі, так і в інших країнах.

Центр організовує зустрічі місцевих науковців та інтелігенції із зарубіжними вченими, письменниками, діячами культури. Так, на запрошення Центру в Єрусалимському університеті в 1988 р. виступав московський історик літератури академік С. Аверінцев, у 1989 р.— редактор «Огонька» письменник В. Коротич, голова Вааду (Ради єврейських громад) Росії М. Членов, лєнінградський історик професор С. Ланда, літературні критики й журналісти Л. Аннінський, Н. Іванова з Москви, професор-етнограф з Ленінграда Н. Юхньова; в 1990 р.— професор-історик М. Вейнберг з Риги, з лекцією «Антисємітизм в СРСР» В. Носенко (Москва), московський письменник Ю. Нагібін, московський учений-етнограф І. Крупник, директор Інституту історії СРСР Академії наук СРСР А. Новосельцев разом із завідувачем відділом історії другої світової війни професором Г. Куманьовим, московський письменник С. Михалков, науковий консультант Єврейського історичного товариства (Москва) демограф М. Купецький з лекцією про етнічний та історичний розвиток євреїв Радянського Союзу; в 1992 р.— головний редактор журналу «Всєвіт» (Київ) О. Микитенко, головний редактор журналу «Знамя» (Москва) відомий російський письменник Г. Бакланов, у 1993-му — московський релігіознавець С. Льозов та ін.

Завдання, що стоять перед Центром, та напрями його діяльності визначили структуру й основні принципи організації роботи цієї установи, яка діє при факультеті гуманітарних наук Єврейського університету в Єрусалимі. Керує Центром призначувана ректором університету академічна комісія в складі 9—11 професорів — представників різних наукових дисциплін, зокрема фахівців з єврейської історії різного періоду, мовознавців, економістів тощо. Вона збирається раз на рік, щоб визначити основні напрями діяльності Центру, затвердити конкретні проекти науково-дослідної роботи. Очолює цю установу науковий директор, професор однієї з кафедр університету, який працює в Центрі на громадських засадах.

Взагалі Центр не має постійних (штатних) наукових співробітників. Науковці, в тому числі й директор, беруть участь в роботі Центру на основі замовлень на здійснення того чи іншого дослідження. Теми досліджень визначаються керівництвом Центру або пропонуються безпосередньо виконавцями й на підставі відповідної заявки

входять до плану наукової роботи цієї установи. В Центрі немає ні докторантури, ні аспірантури, як це практикується в наукових закладах республік СНД. Кожен, хто бажає присвятити себе вивченню тих чи інших проблем, має, як правило, наукового керівника із складу професорів університету. Плани роботи носять в основному перспективний характер і передбачають також видавничу роботу, підготовку та скликання різних наукових форумів — конференцій, симпозіумів, семінарів тощо. Центр, звичайно, надає методичну допомогу науковцям та різним установам, консулює їх, рекомендує літературу та джерела.

Певні ускладнення існують у фінансуванні діяльності Центру. Частина коштів надходить з бюджету університету, частина — з інших джерел, проте вони не мають стабільного характеру. Варто відзначити, що подібні структура і організаційні проблеми характерні для наукових центрів не тільки Ізраїлю, а й багатьох західних країн.

Центр підтримує контакти з рядом науково-дослідних закладів як Ізраїлю, так і інших країн. В Ізраїлі він співробітничав насамперед з меморіальним музеєм Яд ва-Шем, в якому здійснюються дослідження Катастрофи європейського єврейства та його участі в русі Опору в роки другої світової війни. Спільно з іншими науковими закладами Центр готує збірники статей, розвідок та інші науково-дослідні видання. Слід відзначити, що зазначене співробітництво здійснюється на основі взаємних пропозицій з конкретних проблем, а не шляхом централізованого планування.

Серед зарубіжних партнерів Центру є й установи та окремі вчені України. Найтісніші ділові стосунки встановлено насамперед з архівними закладами. В архівах України, зокрема в Центральному державному архіві органів державної влади та державного управління, в Дніпропетровському обласному державному архіві, на замовлення Центру виготовляють копії архівних документів. Тісні зв'язки підтримує Центр з установами Академії наук України, Республіканською асоціацією українознавства тощо. Актуальним завданням Центру є «освоєння» архівів, зокрема архівів України, де зберігається чимало документів з досліджуваної тематики.

Творчий доробок Центру мають поповнити нові цікаві видання, зокрема збірка документів з історії єврейської колонізації Криму, збірник статей про єврейський театр в СРСР, монографія М. Альтшулера «Радянські євреї напередодні II-ої світової війни: соціодемографічний аналіз», документальні збірки «Листи радянських євреїв до Іллі Еренбурга (з архіву письменника)» — спільно з Яд ва-Шем, «Антисемітизм в СРСР та протидія йому (за матеріалами радянської преси 1989—1990 рр.)». Центр планує також видати протягом найближчих років багатотомну збірку документів з історії радянського єврейства.

Свої наукові дослідження ця наукова установа прагне проводити на основі дальшого розширення джерельної бази, зокрема за рахунок виявлення матеріалів в архівах України, та зміцнення зв'язків з іншими науковими закладами.

Л. Димерська-Цігельман (Ізраїль, Єрусалим),
В. Левін (Ізраїль, Єрусалим)